

ודאי ושמה בחקר ספר יצירה

צחי וייס

הקדמה

ספר יצירה הוא חיבור מעניין מבחינה מחקרית שכן שהשפעתו על תולדות המחשבה היהודית היא רבה מצד אחד ומהצד השני תולדותיו ותכניו מלווים בשאלות רבות שלא נפתרו, הנדמות כבבל המורכב קליפה על גב קליפה. הקורא בחיבור עצמו מתקשה להבין את המשמעות המדויקת של דבריו ואת מגמתו הרעיונית הכללית, על אף לשונו העברית היפה והקולחת. ריבוי נוסחי הספר מקשה על הכרעה בשאלה מהו בדיוק 'הספר' שאנו מדברים עליו. ייחודיותו של הספר אינה מאפשרת לנו לומר דבר ודאי על הקשרו התרבותי, על תקופת חיבורו, וכמובן – על מחברו או עורכו, אם היו כאלה.

ספר יצירה זכה למחקרים רבים מאוד שנכתבו במהלך מאתיים השנים האחרונות, אך הערפל המחקרי סביב שאלות היסוד הנקשרות אליו נותר, לכאורה, סמיך. מצב דברים זה גרם לסוג של 'רלטיביזם מחקרי' הבא לידי ביטוי הן במחקרים שנושאים המרכזי הוא ספר יצירה והן במחקרים הנדרשים לו בעקיפין. כל הכותב על זמנו של ספר יצירה מציין כי הדעות לגבי תיאורכו נפרשות על פני ציר זמן ארוך, המשתרע מהמאה הראשונה לספירה (אם לא לפני כן) ועד לכל הפחות המאה התשיעית לספירה. יחס דומה עולה גם באשר לנוסחו של ספר יצירה, שכל המצטט ממנו או מתייחס להתהוותו אומר כי יש להביא בחשבון את חוסר היציבות הטקסטואלית של הספר וכאמור, אף את ריבוי נוסחיו. שאלות אחרות שנוגעות לספר, כגון ההקשר התרבותי והאזור הגאוגרפי שבו התחבר, נעות בין סביבה תנאית, דרך הקשרים נאו-פיתגוראיים, נאו-פלטוניים, נוצריים-סוריים, שמגיעים עד לבגדד העבאסית.¹ ציינתי כי הערפל המחקרי שאופף את ספר יצירה נותר 'לכאורה' סמיך, מאחר שאני דווקא סבור כי ישנה התקדמות לא מעטה בחקר שאלות יסוד הנקשרות לספר. לדעתי, לפחות בחלק מן הנושאים אפשר לצמצם את סימני השאלה שנשאלים על

ספר יצירה בעזרת בסיס מחקרי איתן. במאמר קצר זה אתייחס לשני נושאים מרכזיים בתולדות החיבור: שאלת הנוסח של הספר וזמן עריכתו.

נוסח ספר יצירה

בפירושו לספר יצירה מעיר רב סעדיה גאון שאחת ממטרותיו בכתיבת פירושו היא קיבוע נוסחו הנכון.² דבריו של רס"ג, שנכתבו בשליש הראשון של המאה העשירית לספירה, מעידים עד כמה הייתה בעיית הנוסח של ספר יצירה נוכחת כבר בתקופה מוקדמת זו. אכן, קריאה בפירושים המוקדמים לספר יצירה, אלו שנכתבו בין המאה העשירית למאה השתים עשרה לספירה, מלמדת כי בעיית הנוסח של הספר הייתה מוכרת היטב לפרשניו המוקדמים.³ זאת ועוד אחרת, נשתמרו בידינו שני כתבי יד קדומים של ספר יצירה: כתב יד אחד מהמאה העשירית לספירה לכל המאוחר, שנמצא בכמה חלקים בגניזת קהיר, נכתב בצורת מגילה אנכית ונוסחו דומה לנוסח שפירש רב סעדיה גאון.⁴ כתב היד המוקדם השני הוא איטלקי. הוא נכתב בחלק האחרון של המאה האחת עשרה לספירה ודומה לנוסח שפירש שבתי דונולו (הארוך).⁵ הימצאותם של שני כתבי יד מוקדמים, מלאים ושונים כל כך לספר יצירה גם היא מלמדת על קדמות בעיית הנוסח של הספר. נקודה אחרונה שראוי לשים אליה לב בהקשר זה עולה מנוסח הגניזה שהזכרתי. בכתב יד קדום זה קיים קטע לא קצר שמקורו, כפי שכבר העיר יהודה בן ברזילי הברצלוני, בגלוסה פרשנית שחדרה לגוף ספר יצירה.⁶ משמעות כלל הדברים האחרונים היא שספר יצירה היה משלב מוקדם מאוד בתולדותיו, עוד לפני שנכתבו פירושו המוקדמים, חיבור נפוץ שנוסחיו מרובים, והוא התאפיין בחוסר יציבות טקסטואלי.

2 'ולא רבים מבני אדם שמרו עליו שלא יהא בו שינוי או חלוף' (ספר יצירה [כתאב אלמבאדי] עם פירוש הגאון רבנו סעדיה ב"ר יוסף פיומי ז"ל, תרגם, באר והכין יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב, עמ' לד).

3 על כך ראו למשל, י' וינשטוק, 'לברור הנוסח של ספר יצירה', טמירין: מקורות ומחקרים בקבלה ובחסידות, ירושלים תשל"ב, עמ' 11-13, P. Hayman (ed.) *Sefer Yesira: Edition, Translation and Text-Critical Commentary*, Tübingen 2004, pp. 1-12.

4 נחמיה אלוני, 'ספר יצירה נוסח רס"ג בצורת מגילה מגניזת קהיר', הנ"ל, מחקרי לשון וספרות, א: פרקי ר' סעדיה גאון, בעריכת י' טובי וא' הטל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 341-355.

5 כ"י וטיקן 299/4, ebr. 466-71.

6 אלוני, ספר יצירה נוסח רס"ג (לעיל, הערה 4), עמ' 347; פירוש ספר יצירה לר' יהודה בן ברצלוני, כתב מבוא והערות ש"ז הלבשרטס, ברלין תרמ"ה, עמ' 257. על גלוסה זו ראו

Tz. Weiss, *Sefer Yeşirah and its Contexts: Other Jewish Voices*, Philadelphia 2018, pp. 77-83.

ריבוי נוסחיו של ספר יצירה, ריבוי הפירושים לספר יצירה, והעובדה שכבר בשלב המוקדם של הפרשנות לספר כל אחד משלושת הפירושים שנכתבו לו – זה של חכמי קירואן, זה של שבתי דונולו ופירושו של רב סעדיה גאון – נכתב לנוסח אחר של הספר, והם כונו בהתאמה: הנוסח הקצר, הנוסח הארוך ונוסח רס"ג, כל אלה הובילו את דניאל אברמס בספרו על כתבי יד קבליים ותאוריות טקסטואליות להציע לראות את ספר יצירה, בדומה לחיבורים אחרים בתולדותיה של המיסטיקה היהודית, כשרשרת ארוכה של חיבורים ולא כחיבור אחד. לדבריו, על החוקרים להתייחס ולנתח כל כתב יד של ספר יצירה בנפרד, כחיבור העומד בפני עצמו. טענתו של אברמס היא שההנחה שקיים 'ספר יצירה' כאובייקט שאפשר להתייחס אליו היא הנחה נאיבית. בידינו ספרי יצירה רבים, שמספרם כמספר כתבי היד של הספר המוכרים לנו. מטרת המחקר, לדידו, אינה לשחזר את הטקסט המקורי של ספר יצירה או את הטקסט המקורי של חיבור יהודי אחר כלשהו, כי אין ולא היה טקסט מקורי שכזה; המטרה היא אפוא לעקוב אחר היסטוריית ההתקבלות של ספר יצירה. מעקב שכזה יכול להתרחש אם נדון בשלל כתבי היד של החיבור ובשלל הפירושים שנכתבו לו – כל אחד לעצמו – ונראה כיצד התקבל הספר בכל תקופה והקשר על ידי מחברים ומעתיקים שונים.⁷

ככלל, אני נוטה להסכים עם התאוריה של אברמס בנוגע לכמה חיבורים יהודיים אחרים. למעשה, אם אנחנו היסטוריונים של רעיונות ושל טקסטים עלינו לדון בשאלות סינכרוניות – כיצד חיבורים שונים נתפסו ונדונו בתקופות שונות. שאלת נוסחו הנכון של ספר היא שאלה תאולוגית, המניחה שיש קדושה או מעמד מיוחד לספר ברגע 'המקורי' שבו חובר יותר מכל רגע אחר שבו פורש או נלמד. ואולם, לעניינינו של ספר יצירה יש שתי עובדות שאינן מאפשרות לי לקבל את טענתו של אברמס. ראשית, ספר יצירה התפתח בשני שלבים שהם מאוד ברורים מבחינת תולדות הנוסח שלו. בשלב הראשון, עד למאה העשירית לספירה, התהוו נוסחים שונים של הספר, שהובילו את פרשניו המוקדמים להצהיר על רצונם לברר את נוסחו. אולם כפי שקורה במקרים רבים שבהם חיבורים זוכים לפרשנות: הם הופכים במידה כזו או אחרת לקנונים. נוסחי ספר יצירה התקבעו במידה לא מעטה במאה העשירית לספירה. ככל שאני יכול לומר, על סמך קריאה בעשרות כתבי יד של ספר יצירה, לאחר תקופה זו אין שינויי נוסח ניכרים – לבד מערבוב הנוסח הקצר והנוסח הארוך. וחשוב מכך, לאחר תקופה זו אין חדירה של גלוסות רבות לגוף ספר יצירה, ואנו לא מזהים בתוך נוסחי הספר, בוודאי לא בצורה נרחבת, יחידות טקסטואליות רבות שמקורן מאוחר למאה העשירית לספירה.

העובדה השנייה קשורה דווקא להתהוות הנוסחים המוקדמים של ספר יצירה. לספר יצירה יש כאמור שלושה נוסחים עיקריים. אולם בחינה משווה של הנוסחים הללו, כפי שעשה פטר היימן במהדורתו לספר יצירה, מעלה כי ההבדלים בין הנוסח הקצר לארוך הם בעיקר בתוספות או בקיצורים של יחידות טקסטואליות פנימיות של הספר. ההבדל בין שני הנוסחים האחרונים ובין נוסח רס"ג הוא בעיקר בעריכת החלקים הפנימיים של החיבור. ואף על פי כן יש אחידות רבה מאוד הן בתוכן והן בסגנון של כלל הנוסחים. כל נוסחי ספר יצירה בנויים על אותו מבנה של חיבור המחולק לעשר ספריות ועשרים ושתיים אותיות. בכל הנוסחים האותיות מחולקות לאותן חלוקות של שלוש אמות, שבע כפולות ושתיים עשרה פשוטות. גם מבחינת נוסח הפסקאות של הספר, מלבד שינויים טבעיים הנובעים מהעתקת כתבי יד, וכן תוספות או קיצורים שנערכו בו בנוגע לפירוט הדברים בתוך יחידות המשנה של הספר – הנוסחים כולם שומרים על אחידות נוסח גבוהה, בהשוואה לחיבורים יהודיים אחרים מהעת העתיקה המאוחרת.

פטר היימן במהדורתו הביקורתית לספר יצירה התלבט האם ייתכן וכיצד ייתכן לשחזר נוסח קדום אפשרי של הספר. ההתלבטויות והבעיות העיקריות שעמדו לפניו נוגעות ליחידות המיקרו־טקסטואליות של ספר יצירה: מילים, ביטויים ואף פסקאות בודדות בספר. ברור היה להיימן שנוסח הפסקאות בספר אחיד למדי, ולכן הנוסח הקדום המשוחזר שהציג בנוי בראש ובראשונה על המכנה המשותף לשלושת הנוסחים העיקריים של הספר.⁸ אינני יודע אם הנוסח שהציע היימן אכן משקף נוסח קדום של ספר יצירה, אבל בוודאי אפשר להיווכח ממנו כי מרבית בניינו של ספר יצירה נותר בעינו גם כאשר מסירים את ההבדלים בין ענפי הנוסח המרכזיים. גם איתמר גרינוולד, במהדורה שהציע בתחילת שנות השבעים, הגיע למסקנות דומות לאלו של היימן. לדבריו, ההבדלים בין נוסחי ספר יצירה קטנים בהרבה ממה שנהוג להניח במחקר, וכך הוא סיכם את ההבדל בין ההנחה המחקרית הרווחת כלפי ספר יצירה לבין המציאות הטקסטואלית:

The three recensions differ from one another mainly in the length of the text and in inner organization of the material. The differences of reading between the three recensions are not as many as is generally assumed.⁹

8 היימן, ספר יצירה (לעיל, הערה 3), עמ' 7.

9 I. Gruenwald, 'A Preliminary Critical Edition of *Sefer Yeşirah*', *Israel Oriental Studies* 1 (1971), pp. 132–177, at p. 133

כפי שציין גרינוולד, קיים הבדל ניכר בין הדימוי המחקרי של בעיית הנוסח של ספר יצירה ובין המציאות הטקסטואלית שנמצאת לפנינו.

מחקר מעניין נוסף שראוי להזכירו בהקשר זה הוא של אבישי בר־אשר, שהציע כי נוסח האב של ספר יצירה היה קרוב דווקא לנוסח רס"ג, וממנו נשתלשלו הן נוסח רס"ג והן הנוסח הארוך. ראשית, הצעה מעניינת זו, שיש בה היגיון רב, מלמדת כי רב סעדיה גאון צדק ברצונו לקבע נוסח זה, שנראה לכאורה פחות הגיוני. שנית, במידה שמקבלים את השחזור שלו, אנו למדים שוב כי שלושת הנוסחים שלפנינו התפתחו מאב נוסח אחד.¹⁰

לסיכום עיקר ענייננו אומר, כי ביחס לחיבורים אחרים מימי הביניים המוקדמים והמאוחרים, דוגמת ספרות הזוהר מצד זה או חיבורי היכלות שונים מצד זה, לספר יצירה יש גרעין טקסטואלי יציב המשותף לכל הנוסחים הנמצאים לפנינו הן בתכניו והן בניסוחיו.

שאלת נוסח אחרת הקשורה לספר יצירה היא דרך התהוות עריכתו. גרינוולד הציע בעבר לראות את נוסח ספר יצירה שבידינו כחיבור שהתהווה משתי יחידות טקסטואליות נפרדות. האחת דנה בעשרים ושתיים אותיות והאחרת – בעשר ספירות. האחדות שתי היחידות יצרה את המספר שלושים ושתיים המופיע רק ברובד העריכה של הספר, אך לא בלבד.¹¹ בשונה מגרינוולד, רונית מרוז הציעה לראות את ספר יצירה כתוצר של מלאכת עריכה מורכבת בין שלושה חיבורים או תחומי עניין קדומים שעסקו בשאלת הבריאה, והם שזורים בדיונים על ספירות הבלוימה והאותיות: הראשון מתעניין בחתימה ובקצוות ומייצג גישה מעשית המתרכזת בתחומים ריטואליים, במאגיה ובאסטרולוגיה. ברובד זה, לדירה, נערך החיבור במתכונתו המוכרת לנו. הרובד השני מתעניין בעומקים, ומשקף גישה שמרנית שמתארת את הבריאה בצורתה המופשטת. הרובד השלישי עוסק בברית, גישתו רוחנית ופואטית ומעייניו נתונים לקרבה אל האל ופמלייתו. חותמה של עריכה זו, לדבריה של מרוז, הוא בסימן שלושה ספרים המצוי בתחילת החיבור בדברים: 'בשלושה ספרים: בספר וספר וספר'.¹² ניתוחה המרתק של מרוז מציע בדרך זו את אחד הפירושים הברורים לאותם שלושה ספרים המצוינים בראשית החיבור, שקוראי ספר יצירה לאורך הדורות התלבטו ארוכות במשמעותם.

10 אבישי בר־אשר, 'ספר יצירה בנוסחו הקדום' תרביץ פט (תשפ"ג), עמ' 231–323.

11 I. Gruenwald, 'Some Critical Notes on the First Part of *Sefer Yesirah*', *Revue des Études Juives* 2 (1973), pp. 475–512, at p. 479

12 ספר יצירה (היימן, לעיל הערה 3), סעיף 1. R. Meroz 'Between *Sefer Yezirah* and.1 Wisdom Literature: Three Binitarian Approaches in *Sefer Yezirah*', *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 18 (2007), pp. 101–142

הצעותיהם של גרינוולד ומרוז מעוררות עניין, הן ופרטיהן הרבים והמורכבים וההוכחות לגיבושן. אולם לענייננו, המוקדש לשאלת התהוות נוסחי ספר יצירה השונים הנמצאים לפנינו, אין הדברים מעלים או מורידים, כפי שציננה רונית מרוז עצמה.¹³ לשון אחר, בוודאי חיבורים בעת העתיקה המאוחרת לא רק חוברו אלא גם נערכו תוך שימוש ביחידות טקסטואליות רחבות אחרות ועיבודן וציטוט מהן. ככלל, רעיון החיבור המקורי שאינו נסמך על יחידות טקסטואליות קודמות זר לעולמה של הספרות היהודית בעת העתיקה המאוחרת. אולם הדבר החשוב לענייננו הוא שספר יצירה הנמצא לפנינו, על שלושת ענפי הנוסח שלו, נוצר לאחר שלב העריכה שעליה מדברים גרינוולד ומרוז. השאלה האם עמדו לעיני מחבר/עורך ספר יצירה חיבורים אחרים היא שאלה מעניינת, אך אין לה השפעה על התהוות נוסחי ספר יצירה המוכרים לנו מתוך אב נוסח אחד.

עוד כדאי להדגיש בהקשר זה את ההשוואה המתבקשת בין ספר יצירה ובין ספרות ההיכלות. ספרות ההיכלות מרובדת מאוד. בריבודה ובדרך התהוותה ההדרגתית, שנמשכו בוודאי מאות שנים, עסקו מחקרים רבים.¹⁴ הקשר בין ספר יצירה ובין ספרות ההיכלות – כפי שהראה קלאוס הרמן וכפי שהראיתי גם אני – התקיים כבר בתקופה מוקדמת מאוד.¹⁵ ראייה לדבר היא גלוסת הפירוש לספר יצירה (סעיף 56), שנכתבה בהשראת סדר רבא דבראשית וקטע המשלב בין ספר יצירה ובין ספרות

13 מרוז, שם, עמ' 106, 130.

14 ההשערות בדבר זמן כתיבתם או עריכתם של חיבורי ההיכלות עברו שינויים במהלך השנים וביותר – משנות השמונים של המאה העשרים ואילך. לסקירות של הגישות המחקריות בנושא זה ראו M.D. Swartz, *Scholastic Magic, Ritual and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Princeton 1996, pp. 9–13; ד' ארבל, 'מיתוס ומיסטיקה בספרות ההיכלות והמרכבה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 16 ואילך; R.M. Lesses, *Ritual Practices to Gain Power: Angels, Incantations and Revelation in Early Jewish Mysticism*, Harrisburg 1998 pp. 24–55; J.R. Davila, *Descenders to the Chariot: The People Behind the Hekhalot Literature*, Leiden 2001, pp. 6–24; M.D. Swartz, 'Piyut and Heikhalot: Recent Research and its Implications for the History of Ancient Jewish Liturgy and Mysticism', D.R. Blank (ed.), *The Experience of Jewish Liturgy: Studies Dedicated to Menahem Schmelzer*, Leiden and Boston 2011, pp. 263–281.

15 K. Herrmann, 'Feuer aus Wasser zum Fortleben eines unbekannten Sefer Yesira-Kommentars in der Hekhalot-Literatur', *Frankfurter Judaistische Beiträge* 20 (1993), pp. 43–95; Idem, 'An unknown commentary on the "Book of Creation" ("Sefer Yezirah") from the Cairo Genizah and its re-creation among the Haside Ashkenaz', R. Elior and P. Schäfer (ed.) *Creation and Re-Creation in Jewish Thought*, Tübingen 2005, 102–113, וייס, ספר יצירה (לעיל, הערה 6), עמ' 76–87.

ההיכלות שהביא קלאוס הרמן. אולם אין בקשר קרוב זה כדי להעיד על בעיות נוסח דומות. ספרות ההיכלות מרובה בנוסחים, עד כי קשה מאוד לדבר בהקשרה על השתלשלות נוסחים. לעומת זאת ספר יצירה, כפי שפרטתי לעיל, בנוי על נוסח אחד מובהק שממנו השתלשלו ענפי הנוסח האחרים.

מתוך הדברים האחרונים אסכם תובנות אחדות שעלו במחקר בעבר וראוי להתבסס עליהן במחקר בעתיד. ההבדלים בין נוסחי ספר יצירה המוכרים לנו אינם גדולים, כפי שמחקרים אחדים מניחים כהנחת מוצא. ביחס לחיבורים יהודיים אחרים מהעת העתיקה המאוחרת ולחיבורים יהודיים פסידו־אפיגרפיים מימי הביניים, ספר יצירה הוא טקסט ברור יחסית, עם גרעין תוכן ונוסח המשותף לכלל נוסחיו. בנוסף לכך, שאלות העריכה הרחבות של ספר יצירה, כגון אלו שהעלו גרינוולד ומרוז, מלמדות אותנו ששלושת ענפי הנוסח של ספר יצירה המוכרים לנו התהוו מאותו הנוסח – לאחר שלב עריכתו.

זמנו של ספר יצירה

למעלה משאלת הנוסח, השאלה שעוררה את תשומת הלב המחקרית הרבה ביותר ביחס לספר יצירה היא זמן חיבורו והקשרו התרבותי. במהלך כמאתיים השנים האחרונות, מראשית ימיה של חוכמת ישראל, תוארך ספר יצירה על ידי חוקרים שונים לתקופות נבדלות. כך למשל הוא תוארך למאה הראשונה לספירה קודם לחורבן הבית השני;¹⁶ למאה השנייה עד השישית לספירה, בהקשר רבני;¹⁷ הקשר נאופלטוני בן המאה הרביעית או החמישית לספירה;¹⁸ הקשר ארץ ישראלי במאה החמישית או השישית לספירה;¹⁹ הקשר נוצרי סורי במאה השישית או השביעית לספירה;²⁰

16 ראו למשל י' ליבס, תורת היצירה של ספר יצירה, ירושלים ותל אביב תש"ס, עמ' 229–242.

17 למשל, ג' שלום, זרמים ראשיים במיסטיקה יהודית (תרגום: סדריק כהן סקלי), תל אביב

2016, עמ' 92; י' דן, תולדות תורת הסוד העברית, כרך ב', ירושלים 2009, עמ' 273–274.

18 למשל L. Baeck, 'Zum Sepher Jezira', *Aus drei Jahrtausende: Wissenschaftliche Untersuchungen und Abhandlungen zur Geschichte des jüdischen Glaubens*, Berlin 1938, pp. 382–397.

19 למשל, מ' בר אילן, אסטרולוגיה ומדעים אחרים בין יהודי ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית-רומית והביזנטית, ירושלים 2010, עמ' 213–225.

20 Sh. Pines, 'Points of Similarity Between the Exposition of the Doctrine of the *Sefirot* in the *Sefer Yezira* and a Text of the Pseudo Clementine Homilies', *Proceedings of the Israel Academy of Science and Humanities* 7, n (1989), pp. 63–142. וייס, ספר יצירה (לעיל, הערה 6). מאמר מעניין המאשש את הקרבה בין ספרות סורית ובין ספרות יהודית מאוחרת יותר, כגון זו מבית מדרשו של רב סעדיה גאון ראו עתה T. Visi,

ועד להקשרים מוסלמיים בני המאה השמינית או התשיעית לספירה.²¹ התיארוך המגוון של ספר יצירה נובע בראש ובראשונה מזרותו ביחס לחיבורים עבריים אחרים המוכרים לנו. ספר יצירה אינו דומה בתכניו ובסגנונו לחיבורים אחרים שאנו מכירים מהאלף הראשון לספירה ואינו מראה על קרבה לספרות הרבנית. על מנת להבהיר את הנקודה האחרונה אפשר להשוות בין ספר יצירה ובין ספרות ההיכלות על חיבוריה ורבדיה השונים. בין ספרות ההיכלות ובין ספרות חז"ל קיים יחס סגנוני ורעיוני ברור בנושאי הדיון ובאופן הצגת הדברים; פסקאות שלמות משותפות לספרות חז"ל ולספרות ההיכלות; והחכמים המוזכרים בספרות ההיכלות הם חכמים המוכרים לנו גם מספרות חז"ל. לעומת זאת, ספר יצירה הוא בעל סגנון נבדל לגמרי ביחסו הפרשני לפסוקי המקרא בדרך דיונו, ובכך שלבר מאברהם אבינו אין נזכר בו שמה של דמות מקראית או רבנית. למעשה, ספר יצירה הוא סוגה ספרותית שיש בה רק חיבור אחד המוכר לנו.

זרות זו של ספר יצירה יכולה להתפרש בשני אופנים. הראשון הוא שהספר חובר בהקשר יהודי המוכר לנו, אך ביקש ואף הצליח להעלים את הקשרו. כדי להצביע על מקורו הקדום – אולי אף המקראי – נכתב הספר תוך התעלמות אף מנרטיב הבריאה המקראי והעמיד במקומו נרטיב בריאה שונה. אולם כחוקרים מנוסים עלינו לרחות גישה זו. רבדים לשוניים – תחביריים ולקסיקליים – אינם מאפשרים אף לא למחברים או עורכים מנוסים במיוחד להעלים את ההקשר של חיבוריהם. אנו מכירים עשרות חיבורים פסידו־אפיגרפיים, אולם כחוקרים אנחנו מצליחים לזהות את זמנם והקשרם. היכולת של מחברים בתקופות שונות לכתוב במבנים לשוניים הקודמים לזמנם, תוך זניחת מבנים תחביריים בני מקומם וזמנם היא מוגבלת. באותה מידה, גם היכולת שלא להשתמש במונחים ובמילים שהתחדשו מאז זמן יצירתו המשווערת של החיבור ובין זמן חיבורו או עריכתו בפועל – כמעט אינה אפשרית. כחוקרים אנחנו מזהים, במאמץ רב יותר או פחות, עקבות של הזמן שבו נכתב או נערך החיבור שבו אנו דנים. עלינו לתת אמון בכלים המחקריים שברשותנו ולא

“Meteorological” Interpretation of the Creation Narrative: John Philoponus’s legacy in Abraham Ibn Ezra and Moses Maimonides’, *Aleph* 22 (2021), pp. 39–99
 21 Tz. Langermann, ‘On the Beginning of Hebrew Scientific Literature and on למשל, Studying History Through *Maqbilot*’, *Aleph* 2 (2002), pp. 169–176; S.M. Wasserstrom, ‘*Sefer Yesira* and Early Islam: A Reappraisal’, *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 3 (1993), pp. 1–30; Idem, ‘Further Thoughts on the Origins of *Sefer Yeşirah*’, *Aleph* 2 (2002), pp. 201–221; K. Herrmann, *Sefer Jeşira: Buch der Schöpfung* Frankfurt 2008, pp. 184–204

להיחפז להיתפס לתמונות רומנטיות או פלאיות של מחברים שהצליחו, כמעשה קסמים, להעלים את הקשרם.

הסבר הפוך ל'זרות' של ספר יצירה הוא שהוא חובר בהקשר תרבותי שאינו מוכר לנו. ספר יצירה, במילים אחרות, אינו חיבור אניגמטי, אלא הוא נתחבר או נערך על ידי יהודים דוברי עברית שלא הותירו בידינו חיבורים נוספים. לכן אנו מתקשים לקבוע מסמרות בשאלת זמנו והקשרו. הסבר כזה מסתבר יותר משתי סיבות: ראשית, קריאה בספר יצירה אינה מלמדת שהוא מבקש להסתיר דבר מה. הפך הדברים נכון, הספר מרחיב דברים על מגוון של נושאים: אסטרליים, פיזיולוגיים, דקדוקיים ואחרים. הספר מבקש להוכיח את טענותיו באמצעות מגוון דוגמאות רחב, ולצד לשונו המצומצמת, כחינת 'בלום פה מלדבר', הוא גם מעשיר את הקורא על דרך 'בחון בהם וחקור בהם'.

ראוי להדגיש כי הזרות של ספר יצירה נובעת בראש ובראשונה מהעובדה שאנו לא מכירים את הספרייה היהודית הלא רבנית מהעת העתיקה המאוחרת. בידינו מעט מאוד חיבורים יהודיים לא רבניים מתקופה זו. תופעה זו נובעת ממִצָּאי כתבי היד העבריים: לבד מקערות השבעה וקומץ של פרגמנטים ופלימפסטים, כמעט אין בנמצא כתבי יד עבריים שנכתבו בין המאה השנייה לספירה למאה התשיעית לספירה.²² מצב דברים זה גרם לכך שהכתבים היהודיים מהעת העתיקה המצויים בידינו הם בעיקר כתבים ששימרה הספרייה היהודית הרבנית מימי הביניים.

מאחר שאין בידינו אפשרות להשוות בין ספר יצירה ובין חיבורים עבריים אחרים בני זמנו והקשרו, אנו נאחזים, בלית־ברירה, בהיבטים לשוניים ורעיוניים מהקשרים תרבותיים לא עבריים. בתוך הים הרחב של הספרות שנכתבה באלף הראשון לספירה, בהקשרים תרבותיים נבדלים ובמגוון רחב מאוד של שפות, קשה – כחיפוש אחר מחט בערימת שחת – לדעת היכן לחפש את שורשיו של ספר יצירה, וזה המקור לתיארוך המגוון שהוצע לו.

פריצת דרך בתיארוכו של ספר יצירה הוצעה, כפי שהראיתי בספרי על ספר יצירה וכפי אציין בקצרה להלן, על ידי שלמה פינס. פינס כתב מאמר שמשווה בין פסידו־קלמנטין ובין הפרק הראשון בספר יצירה, והעיר כי קטגוריית האותיות הכפולות המוזכרות בספר יצירה, בג"ד כפר"ת, לא יכולה להיות מוקדמת למאה השישית לספירה:

22 ראו למשל ק' סיראט, מן הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתיב־היד העבריים של ימי־

הביניים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 8; C. Sirat, *Les Papyrus en Caractères Hébraïques*

Trouvés en Égypte, Paris 1985

[T]he earliest relevant Syriac treatises dealing with the grammatical phenomenon of double letters, go back to the beginning of the sixth century. If that is the case, and if our supposition as to the connection between the Hebrew and the Syriac conception of the 'double letters' is accepted, the redaction of the *Sefer Yezira* must have been produced at that time or later.²³

אני רוצה להסביר את טענתו של פינס, שאליה הוספתי בספרי הוכחות רבות בנושאים נוספים הנקשרים לדמיון שבין ספר יצירה לבין מקורות נוצריים סוריים מתקופה זו, שכן דברים אלו הם קו גבול מאוד ברור מבחינה לשונית והיסטורית בחקר ספר יצירה, ועל מנת לערער עליו יש למצוא הוכחות יוצאות דופן, שאינן מוכרות נכון לרגע זה.²⁴

אחת מקבוצות האותיות בספר יצירה היא, כאמור, זו של שבע הכפולות: בג"ד כפר"ת. קבוצה זו קרובה מאוד לקבוצת שש האותיות הכפולות המקבלות על פי כללי הדקדוק העברי דגש קל: בג"ד כפ"ת, ואליה נוספה האות רי"ש. במחקר הוקדשה תשומת לב רבה לשאלה מדוע נוספה האות רי"ש לקבוצת אותיות זו.²⁵ אולם שאלת מקור האות רי"ש בקבוצת האותיות הכפולות היא שולית ביחס לשאלה שאמורה להיות מרכזית הרבה יותר בדיון שלנו, והיא: הכיצד הכיר ספר יצירה את הכלל הדקדוקי בדבר קיומה של קבוצת האותיות בג"ד כפ"ת?

כרקע לדברים עלינו להבין כי מבחינה היסטורית לא התקיימה בעברית דרך ביטוי כפולה לאותיות בג"ד כפ"ת בימי הבית הראשון, וככל הנראה גם בחלק מימי הבית השני. בתקופה זו בוטאו כל שש האותיות בצורה פוצצת (דגושה). זו הסיבה שביוונית, שקיבלה את האותיות הפיניקיות, האותיות המקבילות לבכ"ת הן דגושות, ואותיות אחרות שאינן כנעניות מסמנות הגייה רפויה. רק בשלב מאוחר יותר, וככל הנראה בהשפעת ההגייה הארמית, שלה אותיות זהות לאלו העבריות, החלו אולי חלק משש האותיות להיות מבוטאות בצורה חוככת (רפויה).

אולם גם כאן לא ברור האם ומתי נהגו חלק מהאותיות בצורה כפולה. יחזקאל קוטשר, למשל, סובר כי הייתה דרך הגייה כפולה לשש האותיות בשלהי ימי הבית

23 פינס, נקודות דמיון (לעיל, הערה 20), עמ' 113.

24 וייס, ספר יצירה (לעיל, הערה 6).

25 ראו למשל י' ליבס, 'שבע כפולות בג"ד כפר"ת: על הריש הכפולה ועל רקעו של "ספר יצירה"', תרביץ ס"א (תשנ"ב), עמ' 237-247. ש' מורג, 'שבע כפולות בג"ד כפר"ת', פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל ח (תש"ך), עמ' 207-242; הנ"ל, 'על שבע כפולות בג"ד כפר"ת בספר יצירה ועל שרי-שרה ואברהם-תרביץ ס"ג (תשנ"ד)', עמ' 135-142.

השני, אך הוא נותר בדעת מיעוט מחקרית.²⁶ לעומתו, נפתלי הרץ טור-סיני, סובר כי רק בתקופתם של בעלי המסורה העבריים מהמאה השביעית או השמינית לספירה ואילך ובהשפעת דקדקנים סורים נהגו האותיות בג"ד כפ"ת או חלקן בצורה כפולה. אך עד אותה תקופה נהגה כל אחת מהאותיות בדרך אחת – אם כדגושה או כרפויה.²⁷ ראייה מסוימת לדבר יש בדברי התלמוד הבבלי במסכת ברכות, שם נדרש אדם לשים לב להפרדה בין מילים בפרשות קריאת שמע, כאשר הגיית האות המסיימת מילה אחת וזהה להגיית האות הפותחת את המילה הבאה אחריה. כדוגמה למילים אלו מביאה הגמרא את הצמדים: 'בכל-לבבך' על-לבבך' המסתיימות ומתחילות באות למ"ד, או את הצמד ו'אברתם-מהרה' המתחיל ומסתיים באות מ"ם. והנה, לצידם מובאים גם הצמדים: 'עשב-בשדך' ו'כנף-פתיל'.²⁸ בשני המקרים האחרונים אנו רואים כי האות ב"ת והאות כ"ף נהגו בדרך זהה ולא בלשון כפולה: רפויה בסוף המילה ודגושה בתחילתה, כפי שאנו הוגים היום, ולכן היה חשש לחיבור הגייתן. למעשה, במקורות עבריים הקודמים למאה השמינית לספירה אין אנו מוצאים התייחסות לשאלת הביטוי הכפול של האותיות, ומכאן נובעות המחלוקות במחקר. אולם לא פחות חשוב מכך, ההנחה שלשש האותיות בג"ד כפ"ת יש צורת ביטוי כפולה היא לא רק תיעוד של השפה, אלא מעידה על צורת חשיבה דקדוקית המחפשת אחר כללים אנליטיים להבנת השפה. כללים כאלה זרים לעברית ולדיאלקטים הארמיים קודם למאה השישית לספירה.

המקורות הראשונים שאנו מכירים שהזכירו יחד את שש אותיות בג"ד כפ"ת כבעלות הגייה כפולה אינם עבריים, כאמור. הם נוסחו על ידי בעלי מסורה ודקדקנים סורים בתחילת המאה השישית לספירה. ניסוחם של כללים אלו בסורית נבע מהשפעת תרגומם של ספרי דקדוק יווניים לסורית.²⁹ לאור זאת, ומאחר שהמקור

Y.E. Kutscher, 'Studies in North Western Semantics', *Journal of Semitic Studies* 26
10 (1965), pp. 25–35

27 על כך ראו נ' הרץ טור-סיני, הלשון והספר, כרך א', ירושלים תשי"ד, עמ' 165–174, שטוען: 'לא היה בעברית של תקופת הבית השני והמשנה אלא מבטא אחד לכל אחת ואחת מאותיות בג"ד כפ"ת' (שם, עמ' 167). טור-סיני סבר כי המבטא הכפול של אותיות הוא תוצר של השפעת המדקדקים הסורים על העבריים רק לאחר ייסוד הכללים הללו על ידי המדקדקים הסורים. והשוו גם P.E. Kahle, *The Cairo Geniza*,² Oxford 1959, pp. 179–184. לעומת זאת ראו את הדעה ההפוכה של קוטשר.

28 בבלי, ברכות טו ע"ב.

29 יהודה ליבס במאמרו על הגיית הרי"ש הכפולה ביקש לבסס את הכלל הדקדוקי המובא בספר יצירה על יסוד הדקדוק היווני, (ליבס, שבע כפולות, לעיל, הערה 25). אין ספק כי היוונית השפיעה על ניסוח כללים אלו, וככל הידוע לנו אכן התרגום לסורית של החיבור היווני הידוע על הדקדוק של דיוניסיוס תראקס, הוא שהוביל להתפתחות כללים אלו. ואכן,

השמי הראשון שמתייחס לאותיות בג"ד כפ"ת כקבוצת אותיות נבדלת בעלת מבנה כפול הוא מהמאה השישית לספירה וכלל אינו עברי, נתקשה מאוד להקדים את זמנו של ספר יצירה לזמן קיומו של כלל דקדוקי זה.

ראוי עוד לזכור כי ספר יצירה אינו ספר דקדוק, והשימוש שלו באותיות כפולות הוא שימוש משני בכלל דקדוקי לצרכיו שלו. מקריאת ספר יצירה עולה שהכלל על האותיות הכפולות הוא כלל רווח וידוע, וכי הספר מציע פיתוח רעיוני על בסיס כלל זה כדי להדגיש את הממד הקוסמי והאוניטולוגי של האותיות בחלל, בזמן ובאדם, המכונים על ידו: עולם, נפש ושנה. כלומר, ספר יצירה אינו מבקש לחדש דבר מבחינה דקדוקית, אלא הוא משתמש באינפורמציה המוכרת לו מסביבתו התרבותית ומשעבדה, באופן משני, למטרותיו שלו. מסיבה זו לא נוכל להקדים את זמנו של ספר יצירה לתקופה שבה כללים דקדוקיים ממין זה עדיין לא היו מוכרים. בנוסף לדברים האחרונים, ישנה הוכחה חשובה וברורה יותר להקשר שבו חובר או נערך ספר יצירה במתכונת המוכרת לנו, והיא המונחים שבהם הוא משתמש על מנת לציין את ההגייה הכפולה של האותיות בג"ד כפ"ת. בסורת מצוינות האותיות הכפולות באמצעות צמד המונחים: 'רוככא' לציון הגייה רפה ו'קושיא' לציון הגייה דגושה. ספר יצירה משתמש באותם המונחים בדיוק לציון ההגייה הכפולה של האותיות בג"ד כפ"ת. בלשונו של ספר יצירה המונחים לקריאה דגושה ורפה הם 'רך' ו'קשה', וכך מנוסחים הדברים בספר – בכל נוסחיו:³⁰

שבע כפולות בגד כפרת יסודן חיים ושלום וחכמה ועושר זרע וזן וממשלה ומתנהגות בשתי לשונות שהם כפולות שלתמורות בית בית גימל גימל דל דל כף כף פה פה ריש ריש תיו תיו כנגד רך וקשה [...] ³¹

השימוש של ספר יצירה בכלל דקדוקי שנוסח על ידי דקדקנים סורים והעובדה שהוא משתמש בטרמינולוגיה המדויקת בסורית אינם משאירים מקום לספק באשר

המונחים 'רך' ו'קשה' שספר יצירה משתמש בהם, וליבס אינו מצליח להסבירם בנקל, הם המונחים הסוריים. עוד על נושאים אלו ראו A. Merx, *Historia: Artis Grammaticae* T. T. apud Syros, Leipzig 1889, Syriac section p. 49. ff. לתרגום אנגלי של החיבור ראו J. B. Segal, 'Qussaya and Rukkaka: A Historical Introduction', *Journal of Semitic Studies* 34 (1989), pp. 483–491. רך לע ואר נכ. R. Talmon, 'Jacob of Edessa the Grammarian', B. ter Haar Romeny (ed.), *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*, Leiden 2008, pp. 159–188, at pp. 168–169. על נושא זה ראו

30 *Journal of Semitic Studies* 34 (1989), pp. 483–491
31 ספר יצירה (היימן, לעיל הערה 3), סעיף 37, על פי כ"י וטיקן 299.

לזמן הקדום ביותר שבו נערך: לאחר שכלל דקדוקי זה היה בשימוש על ידי בעלי מסורה סורים, קרי: לאחר המאה השישית לספירה. בסעיף הקודם ראינו שנוסחיו של ספר יצירה הם יציבים מבחינה טקסטואלית למעלה ממה שנהוג להניח בחלק מספרות המחקר. תוכן פסקאות הספר המוקדשות לעשר ספירות ולעשרים ושתיים אותיות, ולחלוקות המשנה לשלוש אמות, שבע כפולות ושתיים עשרה פשוטות, משותף לכל נוסחי הספר. גם רשימות האותיות הנכללות בכל אחת מחלוקות המשנה – זהות. מתוך נקודת מוצא זו, ברור כי שבע האותיות הכפולות בג"ד כפר"ת עמדו ביסוד כלל הנוסחים של הספר. ללא קבוצת משנה זאת וללא קבוצות המשנה אחרות של האותיות הספר מאבד את את תכניו הבסיסיים ביותר. המסקנה העולה מהדברים האחרונים היא כי יש לקבל את דבריו של פינס, כי ספר יצירה משתמש בכלל דקדוקי שנוסח לא לפני המאה השישית לספירה. לפיכך אין דרך להקדים את זמן עריכת הנוסח הקדום של הספר, שממנו נשתלשלו כלל הנוסחים הנמצאים בידינו.

סיכום

שיח מחקרי עשוי להיקלע לתוך מוסכמות דיסקורסיביות מוסימות המעצבות את הנאמר בו. דומה כי בחקר ספר יצירה אחת ממוסכמות היסוד היא שאי אפשר לומר על הספר דבר ודאי. במילים אחרות, זהו ספר של 'שמא'. משמעות הדברים היא, כפי שניסח נחמיה אלוני את כותרת אחד ממאמריו, שחוקרים שונים את משנתם באמצעות ספר יצירה ושהוא להם כחומר ביד היוצר.³²

במאמר זה ביקשתי להתוות נרטיב הפוך. בהתאם לכללים המקובלים בענפי המחקר הטקסטואליים, התרחשה במהלך השנים התקדמות ניכרת בחקר ספר יצירה. חוקרים שונים הגיעו למסקנות טקסטואליות ברורות, ששתיים מהן – שהן בסיסיות ביותר לכל מחקר – ביקשתי להדגיש במאמר הנוכחי. המסקנה הראשונה היא שבשונה מחיבורים עבריים אחרים מהעת העתיקה המאוחרת ספר יצירה הוא חיבור ששומר על אחדות סגנונית ותוכנית גבוהה בכלל נוסחיו. המסקנה השנייה היא שאי אפשר להקדים את זמנו של הספר למאה השישית לספירה, התקופה שבה נקבעו כללי הדקדוק הראשונים על ידי בעלי מסורה סורים, וביניהם הכלל שאותיות בג"ד כפר"ת ניתנות להגייה כפולה: 'רכה' ו'קשה'.

אני סבור שטוב יעשו חוקרים אם יתבססו על מסקנות אלו במחקריהם, יבנו על גבן קומות נוספות ויגיעו בעזרתן ולצידן למסקנות נוספות באשר לשאלות בלתי

32 נ' אלוני, 'צונץ', קראוס ושלום שונים את משנתם בספר יצירה', סיני עד (תשל"ד), עמ' 42-66.

פתורות הקשורות לספר יצירה. לחילופין יכולים, כמובן, חוקרים לערער על מסקנות אלו, אך לשם כך עליהם להביא ראיות שמשקלן נכבד ממשקל ההוכחות הקיימות.

תעודה

צור תעודה חתום תורה בלמדי
(ישעיה ח, טז)

הגיליון יוצא לאור בסיוע מרכז קורת לציוויליזציה יהודית

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לד

נתיבות יצירה: מחקרי ספר יצירה מוגשים לפרופ' רונית מרוז מאת עמיתיה ותלמידיה

עורכים:

אדם אפטרמן ויהודית וייס

עורך כתב העת:

פרופ' עומר מיכאליס

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:

פרופ' יורם כהן, פרופ' משה מורגנשטרן, פרופ' ורד נעם,
ד"ר הדר פלדמן סמט, פרופ' ישי רוזן-צבי, פרופ' דלית רוס-שילוני

מזכיר המערכת: ד"ר יוג'ין ד' מטנקי

עריכת לשון: שרה פוקס

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ה

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא
מלאכת מחשבת: מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור בצלאל בר-כוכבא, תשפ"ב-2023	תעודה לב-לג

בעטיפה: כ"י מוסקווה, ספריית המדינה של רוסיה, גינצבורג 170, דף 69
The Russian State Library. "Ktiv" Project, The National Library of Israel

ISSN 0334-1364

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תוכן העניינים

9	מבוא
17	הערות מקדימות לשאלת פרשנותו ופירושו של 'ספר יצירה' ומילונו איתמר גרינולד (ז"ל)
49	ודאי ושמא בחקר ספר יצירה צחי וייס
63	'קבועות בפה בחמישה מקומות' בין משנת המוצאות למסורת הפונטיקה הסנסקריטית מרוה שלו מרום
101	'נמצאו יוצאות ברל"א שערים' – נ"א: 'מאתים עשרים ואחד' על שיטות חישוב מספר השערים בפירושו הראשונים של ספר יצירה ובריאת גולם נעמה בן-שחר
151	'צבאות – אות בצבאות שלו': למקורותיה של דרשה לשונית בספר יצירה וגלגולה בקבלת ימי הביניים יונתן בן הראש
165	לשורשי תורת האלוהות של 'חסידי אשכנז' במזרח: פירוש אנונימי לספר יצירה מן המאה העשירית מגניזת קהיר וגלגוליו בימי הביניים במערב אירופה אבישי בר-אשר
219	רוח הקודש בספר יצירה ובקרב פרשניו המוקדמים אדם אפטרמן
247	'עשר ולא תשע, עשר ולא אחת עשרה': הממד הכפול בחכמה ואופן מניית הספירות כעשר על פי כתבי יצחק סגי נהור ואשר בן דוד יהודית וייס

- 287 פואטיקה של סוד: רמב"ן, הבהיר וספר יצירה
מנחם לורברבוים
- 329 פירוש ספר יצירה לרמב"ן – הטקסט, תולדותיו ודרך התגבשותו
עודד ישראלי
- 363 מחוכמת ההיגיון לחוכמת צירוף האותיות והשמות בכתבי אברהם
אבולעפיה
משה אידל
- 433 פניו האחרות של ספר יצירה בנוסח כתר שם טוב
גרולד נקר
- 453 שרידים של פירוש נוסף לספר יצירה על דרך המדע
י' צבי לנגרמן
- 477 ספר יצירה ככלי ספרותי בביונטיון בשלהי ימי הביניים
דב שוורץ
- 509 פרשנות ספר יצירה בדורותיו של חוג הגר"א
יהונתן גארב
- 533 עיצוב הזמן הקדוש על פי ספר יצירה בספר בני יששכר ובדרשנות
חסידית
ליאור זקס-שמואלי
- 563 יצר, יצירה ויוצרת: העיבוד הספרותי של ספר יצירה
ב'יצר לב האדמה' מאת שהרה בלאו
איל חיות-מן

רשימת המחברים

פרופ' איתמר גרינולד (אמריטוס) ז"ל, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד,

אוניברסיטת תל אביב

ithamarg@tauex.tau.ac.il

פרופ' צחי וייס, המחלקה לספרות ללשון ולאמנויות, האוניברסיטה הפתוחה

tzahiw@openu.ac.il

ד"ר מרוה שלו מרום, מנהלת אקדמית של תוכנית ימ"ה, מכון שכטר למדעי

היהדות

Marva@schechter.ac.il

ד"ר נעמה בן-שחר, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן

benshan3@biu.ac.il

ד"ר יונתן בן הראש, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

jonatanb@ariel.ac.il

פרופ' אבישי בר-אשר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים

avishai.bar-asher@mail.huji.ac.il

פרופ' אדם אפטרמן, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל אביב

afterman@tauex.tau.ac.il

פרופ' יהודית וייס, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,

אוניברסיטת בן גוריון בנגב

weissj@bgu.ac.il

פרופ' מנחם לורברבוים, החוג לפילוסופיה יהודית ותלמוד, אוניברסיטת תל

אביב

menachem@tauex.tau.ac.il

פרופ' עודד ישראלי, המחלקה למחשבת ישראל ע"ש גולדשטיין-גורן,
אוניברסיטת בן גוריון בנגב
odedi@bgu.ac.il

פרופ' גרולד נקר, המחלקה למדעי היהדות, אוניברסיטת מרטינ לותר
האלה-ויטנברג
gerold.necker@judaistik.uni-halle.de

פרופ' (אמריטוס) י' צבי לנגרמן, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן
uncletzvi@gmail.com

פרופ' דב שוורץ, ראש המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
Dov.Schwartz@biu.ac.il

פרופ' יונתן גארב, הקתדרה ע"ש גרשם שלום בקבלה, החוג למחשבת ישראל,
האוניברסיטה העברית בירושלים
jonathan.garb@mail.huji.ac.il

ד"ר ליאור זקס-שמואלי, המחלקה לפילוסופיה יהודית, אוניברסיטת בר-אילן
leoreoss@gmail.com

ד"ר איל חיות-מן, חוקר עצמאי
ayalhay@gmail.com